

PERKELTINĖS ŽODŽIO REIKŠMĖS IR JŲ PATEIKIMAS „LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE“

S. KĖZYTĖ

Aiškinamųjų žodynų paskirtis — duoti kiek galima tikslesnę semantinę, gramatinę ir stilistinę kalbos žodžių charakteristiką. „Lietuvių kalbos žodyne“ pirmą kartą lietuvių leksikografijos istorijoje taip plačiai apimama kalbos leksika, taip analitiškai pateikiami kalbos semantikos faktai — žodžių reikšmės, reikšmių niuansai, įvairūs žodžio vartojimo kalboje atvejai ir būdingi frazeologiniai junginiai.

Žodžio reikšmių, reikšmių niuansų ir vartojimo atvejų atskyrimas, reikšmių tarpusavio ryšio nustatymas, jų išdėstymo tvarka žodyno straipsnyje — tai pačios sunkiosios leksikografinio darbo dalys. Nuo tinkamo šio darbo atlikimo priklauso semantinės žodžio analizės rezultatų ir apskritai aiškinamojo žodyno vertė.

Žodžio reikšmės nėra vieno tipo. Be pagrindinės nominatyvinės reikšmės, žodis paprastai turi šalutinių — išvestinių reikšmių, kurios gali būti tiesioginės ir perkeltinės.

Žodžio vartojimo perkeltine reikšme klausimas leksikografiniu požiūriu svarbus ir įdomus, nes jis glaudžiai susijęs su žodžio polisemijos problema. Žodyno straipsnyje turi būti parodyta, kurie žodžio reikšmės perkėlimo atvejai kalboje paplitę ir laikytini savarankiška žodžio reikšme, o kurie vartojami siauriau ir semantinės žodžio struktūros nepakeičia. Be to, svarbu nustatyti, su kuria tiesiogine žodžio reikšme perkeltinė žodžio reikšmė glaudžiausiai susijusi, nes pagal tai nustatoma jos vieta kitų žodžio reikšmių eilėje.

Visus šiuos klausimus tinkamai išspręsti leksikografiniame darbe galima tik įsigilinus į žodžio perkėlimo reiškinių, į tiesioginės ir perkeltinės žodžio reikšmės santykį.

1. Tiesioginės ir perkeltinės žodžio reikšmės santykis

Žodžiais reiškiamos ne tik mintys, bet ir jausmai. Kalbėdamas žmogus dažnai ne tik konstatuoja faktą, bet išreiškia ir savo požiūrį į kalbamą dalyką. Kalboje atsispindi tai, kaip kalbantysis vertina tikrovės reiškinius. „Žodis turi ne tik gramatinės ir leksinės reikšmės, — pažymi akade-

mikas Vinogradovas, — jis drauge išreiškia ir subjekto — kolektyvaus ar individualaus — vertinimą, reikšmių kitimo procese turintį kūrybinį vaidmenį¹. Norėdamas duoti tikrovės vertinimą, išreikšti savo emocijas, kalbantysis ar rašantysis turi parinkti tokius žodžius, kurie būtų ekspresyvuš, vaizdingi, keltų klausančiojo ar skaitančiojo emocijas.

Kalboje yra du ekspresyvios leksikos šaltiniai: vaizdiniai žodžiai ir žodžiai, pavartoti perkeltine reikšme.

Tą patį objektą, veiksma, reiškinių žymintieji žodžiai gali būti skirtingo emocinio-stilistinio atspalvio, nes vienais žodžiais sąvoka reiškiamą objektyviai, kitais reiškiamas drauge ir tam tikras emocinis tonas, pavyzdžiui: *galva — makaulė, eiti — kėblinti, valgyti — ryti* ir pan.

Tiesiogine reikšme vartojamiems žodžiams emocinį atspalvį gali suteikti ir įvairios priesagos (pvz., *žmogiūkštis, vaikėzas, tėtušėlis* ir t. t.).

Tačiau ir vaizdiniai žodžiai, ir žodžiai, kuriems emocinį atspalvį suteikia atitinkamos priesagos, išreiškia tam tikrą kalbančiojo jausmą, vertinimą patys betarpiškai, pavartoti tiesiogine reikšme, nes ekspresyvus-emocinis momentas glūdi juose pačiuose kaip jų leksinės reikšmės elementas. Perkeltinės žodžio reikšmės pagrindas yra vaizdas. „Metaforiškai vartojamas žodis, — sako Ch. Kasaresas, — ne pats veikia, o perduoda vaizdą, kurio efektyvumas juo didesnis, juo ryškesnis vaizdo sukeliamas vaizdinys“².

Norint tik pavadinti minties objektą, konstatuoti faktą, o ne išreikšti savo požiūrį (teigiamą ar neigiamą) į jį, žodžiai vartojami tiesiogine, emociniu atžvilgiu neutralia reikšme. Imkime, pavyzdžiui, žodį *kirmyti*:

kirmyti, -ija (-ỹja), -ljo (-ỹjo) intr.³ 1. K, R būti kirminų ėdamam; pūti: ...Nuo giedros grybai tuoj pradeda kirmyti Lš. ... 2. K prk. niek. *gulėti, miegoti tingint*: ...Eik kirmyt, ko čia snaudi be reikalo! Sk. Dieną naktį kirmija ir dar jam miego maž! Vj. ... 3. prk. niek. *būti be darbo, tūnoti*: Lauke taip gražu, o jie visi stubo kirmija Gs. Ko jūs, netikėliai, taip ilgai miške kirmijote? J. Balč. ...

Pirmoji šio žodžio reikšmė yra tiesioginė nominatyvinė reikšmė, neturinti emocinio elemento. Jos tikslas — konstatuoti faktą (plg. Nuo giedros grybai tuoj pradeda kirmyti). Priešingai, antroji ir trečioji žodžio *kirmyti* reikšmės vartojamos žymėti ne tam veiksmui, kuris tiesiogiai susijęs su šiuo žodžiu reiškiamą sąvoka, o visai kito pobūdžio veiksmams: čia norima pabrėžti dykinėjimo, tinginiavimo, nenaudingo egzistavimo panašumą į kirmijimo, gedimo veiksmą. Tokia analogija ne tik sukelia atitinkamus vaizdinius, bet ir išreiškia nepalankumą, nepritarimą tokiems reiškiniams.

Perkeltinė žodžio reikšmė atsiranda tada, kai žodis, žymintis kokią nors tikrovės reiškinių (objektą, veiksmą, būseną, ypatybę ir pan.), sąmoningai taikomas kitam reiškiniui dėl kurio nors bendro požymio, ana-

¹ В. В. Виноградов, Русский язык, 18, Москва—Ленинград, 1947.

² Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, 122, Москва, 1958.

³ Sutrumpinimai ir ženklai čia vartojami tokie pat, kaip „Lietuvių kalbos žodyne“. Cituojamo „Lietuvių kalbos žodyno“ teksto praleidimai žymimi daugtaškiu.

logijos, tam tikro jų tarpusavio ryšio. Tokio perkėlimo tikslas — išreikšti abstraktesnę, bendresnę, platesnės apimties sąvoką vaizdingiau, konkrečiau, apčiuopiamiau, sužadinti klausančiojo vaizduotę, charakterizuoti kalbamą reiškinį, t. y. išreikšti savo emocijas — pritarimą, pasigėrėjimą, simpatiją, susižavėjimą arba, priešingai, pasipiktinimą, panieką, smerkimą, ironiją ir pan. Pavyzdžiu gali būti žodis *siurbėlė*. Tiesioginė šio žodžio reikšmė yra 'dėlė' (pvz., Pridėk siurbėlę, kad kraują ištrauktų Vks). Pasakymuose „Ta žemė nuostabiai graži, siurbėles nutrenkusi S. Nėr. Išvadavo mus iš dvarininkų, bankininkų ir kitų siurbėlių vergovės tsp. Netikėjau, kad mums toks geras, o kitiems siurbėlė P. Cvir“ žodis *siurbėlė* pavartotas perkeltine reikšme ir taikomas žmogui. Čia žodžiu *siurbėlė* pakeičiamas emociniu požyriu neutralusis žodis *išnaudotojas*, norint išreikšti neapykantą, panieką, pasibaurėjimą tokiu žmogumi. Formaliai ši perkeltinė reikšmė siejasi su pirmąja — tiesiogine žodžio *siurbėlė* reikšme 'dėlė', nes ji yra iš jos išvesta reikšmė, bet semantiškai ji artimesnė žodžiui *išnaudotojas*. Pats žodis *siurbėlė* emociniu požyriu neutralus. Emocinį atspalvį jis gauna tik pavartotas perkeltine reikšme vietoj žodžio *išnaudotojas*. Atitinkamame kontekste išvestinė žodžio reikšmė gali būti stilistiniu požyriu stipriai pabrėžtas kito, neutralaus žodžio variantas-sinonimas⁴.

Vartodamas žodį perkeltine reikšme, kalbantysis ar rašantysis tuo pačiu žodžiu gali išreikšti kitą sąvoką. Perkeltinė žodžio reikšmė, būdama kurio nors žodžio išvestinė reikšmė, yra tą pačią realiją žyminčio, emociniu požyriu neutralaus kito žodžio vaizdingas, tam tikrą emocinį toną turintis pakaitas⁵.

Tiesioginė ir perkeltinė to paties žodžio reikšmės, kad ir žyminčios labai skirtingus reiškinius, yra glaudžiai susijusios, nes perkeltinė žodžio reikšmė siejasi su tikrove lyg tarpininkaujant tiesioginei to paties žodžio reikšmei.

Perkeltinės žodžio reikšmės susidaro dviem pagrindiniais būdais, kuriuos nulemia dvejopas tiesioginės ir perkeltinės reikšmės santykis: metaforos atveju tą santykį sudaro gretinamų reiškinių panašumas, metoni-

⁴ Plg. E. P. Курилович, Заметки о значении слова. — «Вопросы языкознания», 3, 75—76, 1955.

⁵ Reikšmės perkėlimą turime ir tais atvejais, kai naujas, dar neturintis pavadinimo objektas dėl panašumo ar kokio nors loginio ryšio su jau žinomu daiktu pavadinamas pastarojo vardu. Kalboje ypač plačiai vartojami taip susidarę terminai. Pavyzdžiui, žodį *kalavijas* 'plieninis, ilgas, siauras, aštriais ašmenimis kertamasis ginklas; kardas' pritaikius kitiems, panašią formą turintiems objektams pavadinti, kalboje susidarė tokios naujos jo reikšmės: 1) 'senoviško šulinio svirties dalis; permesta per įkastą rąstą (pėdžią) stora kartis, prie kurios vieno galo pririšamas sunkus daiktas (svaras), o prie kito kartelė su kibiru; svirties persvara, permėtė, permata, plunksna'; 2) anat. 'kalavijo formos kauklas'; 3) bot. 'prie balų, ežerų, upių augantis augalas panašiais į kalaviją lapais; ajeras (*Acorus calamus*)'; 4) bot. 'vilkdalgis (*Iris*)'.

Šiuo būdu susidariusios žodžio reikšmės perkeltinėmis reikšmėmis nelaikomos, nes tai tiesioginės-nominatyvinės, emociniu požyriu neutralios, ekspresyvumo, meninio poveikio neturinčios žodžio reikšmės. Tokie žodžiai gali būti kitų žodžių sinonimai (plg. *kalavijas* — *permėtė* — *permata* — *plunksna*), gali pakeisti kitus žodžius, bet ne kaip emocinį toną turintieji pakaitai, o kaip neutralūs tų pačių daiktų pavadinimai.

mijos (ir jos rūšies — sinekdochos) atveju tą santykį sudaro vienoks ar kitoks gretinamų reiškinių priklausymas (pvz., erdvės, laiko, priežasties, medžiaginis ir pan. ryšys).

Tas pats žodis gali turėti ir metaforinių, ir metoniminių perkeltinių reikšmių. Pavyzdžiui, žodžio *išsižioti* tiesioginės reikšmės 'praverti burną' pagrindu kalboje susidarė tokios metoniminės perkeltinės reikšmės (rezultatas pasakomas vietoj priežasties): 1) 'nustebti': Jei mokinys ims prašyti mokytoją, kad jam paaiškintų ir kitus šios vietos pabrauktuosius dalykus, tad mokytojui, man rodos, tik rankos teks išskėsti ir pačiam išsižioti J. Jabl. Išsižios žvėrys, pamatę mane tokią gražią,— pagalvojo ilgauodegė P. Cvir; 2) 'pasakyti, prašitarti apie ką': Vienam išsižiojau, tai visiem apskalatijo Ds. Sukapoja, kad nėra kada ir išsižiot (*atsikirsti*) Trgn; 3) 'pradėti rekti': Ko gi čia išsižiojai kaip daržinės vartai? Ds; 4) 'mirti': Kap tu išsižiosi, tai kam pinigai liks? Lp. Metaforinio perkėlimo būdu, remiantis veiksmo sukeliama išpūdžio panašumu, susidarė atskira reikšmė 'įtrūkti, įplyšti; atsiknoti': Niekočia pabuvo an saulės, tai ir išsižiojo Eiš. Pyragus kepant, nereikia rekti, nes pyragai esti išsižioję Ūd. Bulbės visos išsižioję (*sukritę*) Ėr. Kalė batus, vėl išsižiojo Ėr.

Žodžio *klupinėti* tiesioginė reikšmė yra 'dažnai klupti' (pvz.: Ko tu čia dabar keliaklupstas klupinėji?! Š. Girtas bėgdamas klupinėja, klupine bėga, snukiu ardamas J). Perkeltine reikšme žodis *klupinėti* vartojamas šiuose pavyzdžiuose: Septynerius metus Aleksas klupinėjo Lamsargio laukuose J. Avyž. Viena klupinėk, eik apė tuos trūsus Gs. Nes jei tai darote, neklupinėsite Ns1841,1. Įsigilinus į šiuos pavyzdžius, matyti, kad žodis *klupinėti* juose vartojamas skirtingomis reikšmėmis. Pirmuosiuose dviejuose sakiniuose turime metonimiją: žodis *klupinėti* čia reiškia 'paskubomis, pabėgomis, klumpant iš nuovargio, sunkiai dirbti', vadinasi, konkretaus judesio pavadinimas pavartojamas vietoj viso sudėtingo veiksmo pavadinimo. Trečiajame sakinyje turime metaforą: žodis *klupinėti* vartojamas, turint tikslą abstrakčią moralinio puolimo, klydimo sąvoką išreikšti vaizdingai, konkrečiai, todėl ji gretinama su nuolat klumpančio žmogaus vaizdiniu.

Šie pavyzdžiai rodo, kad tas pats žodis, pavartotas metaforiškai ir metonimiškai, turi skirtingas reikšmes. Vadinasi, skirtingas žodžio perkėlimo būdas susijęs su semantiniais skirtumais.

2. Perkeltinis žodžio vartojimas ir perkeltinė žodžio reikšmė

Nesunku pastebėti, kad vieni žodžiai perkeltine reikšme vartojami daugiau ar mažiau platesnio kalbančiųjų kolektyvo nuolatos kartojamame kontekste, o kiti, priešingai, vartojami siaurai, tik tam tikrais atvejais, tam tikroje situacijoje arba atsitiktiniame kontekste vieno kito individo. Taigi perkeltinės žodžio reikšmės gali būti kalboje išitvirtinusios, paplitusios ir siauros, kontekstinės, atsitiktinės, kitaip sakant, gali būti perkeltinė žodžio reikšmė ir perkeltinis vartojimas.

Žodžio reikšmės yra istorinis, nuolatos kintantis reiškiny. Nauja žodžio reikšmė neatsiranda iš karto, ji yra ilgiau ar trumpiau trunkančio

proceso rezultatas. Žodis, turintis visuomenės priimtas, pastovias reikšmes, gali būti pavartotas naujai, kūrybiškai ir tuo būdu įgyti naujų semantinių niuansų. Antra vertus, žodžio vartojimas, pasitaikantis pradžioje tik tam tikrais atvejais, gali kalboje paplisti, įsitvirtinti, t. y. tapti žodžio reikšme. Akademikas Ščerba pažymi, kad žodžio reikšmė ir jo vartojimas — tai viena pagrindinių priešybių, kuriomis remiantis sudaromas žodyno straipsnis⁶.

Žodyno straipsnyje turi atsispindėti, kas visuomenės, tam tikro kalbinio kolektyvo kalboje prigiję, pastoviai vartojama, o kas sudaro tik siauriau, tam tikrame kontekste vartojamą semantinį variantą, todėl žodyno sudarytojams nuolat iškyla klausimas, ar metaforiškai⁷ vartojamą žodį pateikti žodyne kaip savarankišką perkeltinę žodžio reikšmę, ar tik kaip metaforinį žodžio tam tikram atvejui pritaikymą, naujos reikšmės nesudarantį, iš tiesioginės žodžio reikšmės ribų neišsiskyrusį.

Kiekviena naujai iškylanti metafora — tai lyg pirmas žodžio reikšmės pakitimo etapas. „Kiekvienas naujas žodžio pavartojimas, — sako V. Doroševskis, — atitinka naują situaciją, o kiekvienoje naujoje situacijoje, lyginant su tomis, kuriose iki tol žodis buvo vartojamas, yra tam tikrų skirtubių elementų“⁸. Pirmiausia tiesioginė žodžio reikšmė pavartojama metaforiškai tam tikrame kontekste, tam tikroje situacijoje kaip semantinis naujadaras, turintis ryškų vaizdingumą, ekspresyvumą. Imkime tokius pavyzdžius:

yla sf. (1) K; SD366 1. *smailus metalinis įrankis su kotu, vartojamas skylutei pradurti*: ... Ylą nulaužė Ėr. Laibas kaip yla Krtn. || prk.: Ta yla (apie eiklį karvę) tai biauressnė už visas karves: jau nees, kur papuola, tik bėga bėga Km. ...

1 **kiaušas** sm. (1, 3), **kiaušas** (4) 1. SD34, Sb, Vb, Skr *galvos smege-nis dengiantieji kaulai; kaukolė*: Šitoj vietoj muožna iškasti visokių kaulų, kiaušų Trgn. ... || prk.: Miškas žilais šeriais styrojo ant juodo kalvos kiaušo trš. ...

kraujuoti, -uoja, -avo intr. 1. K, DŽ *kraujui bėgti iš žaizdos*: Ranka, kuria jis griebėsi už krūtinės, kraujavo J. Mac. || prk.: Ir kaip negyjanti žaizda tasai žemės klausimas mum vis kraujuoja ir kraujuoja! A. Gud-Guz. Skriaudos tebekraujuoja J. Avyž. ...

Šiuose pavyzdžiuose eikli karvė lyginama su yla, kalvos viršukalnė — su galvos kiaušu, opaus klausimo atvirumas, skriaudos padariniai — su negyjančios žaizdos kraujavimu. Metaforiškai pavartoti žodžiai čia sukelia ryškius vaizdinius, toks perkeltinis vartojimas turi realų pagrindą, konkrečią atramą — labai glaudų ryšį su tiesiogine žodžio reikšme.

Kad vaizdo ryškumas, konkretumas, ryšio su tiesiogine reikšme glaudumas yra skiriamasis perkeltinio vartojimo požymis, nurodo ir tarybiniai leksikologai ir leksikografijos teoretikai. Akademikas V. Vinogradov

⁶ Зг. Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии. — «Известия АН СССР, Отделение литературы и языка», 3, 89—117, 1940.

⁷ Metaforiškumas čia suprantamas plačiau prasme, t. y. turimos galvoje ir kitos tropų rūšys.

⁸ W. Doroszewski, Z zagadnień leksykografii polskiej, 93, Warszawa, 1954.

vas sako, kad „vaizdingo žodžio vartojimo atveju vaizdas, susidaręs tiesioginės nominatyvinės reikšmės pagrindu, paprastai nenusitrina ir neužgęsta, o ryškaus vaizdingumo išlikimas yra simptomas, kad nauja reikšmė semantinėje žodžio struktūroje yra dar nesusikristalizavusi, nesusikontcentravusi“⁹.

„Lietuvių kalbos žodyne“ perkeltinio vartojimo atvejai pateikiami po tiesioginės žodžio reikšmės iliustracijų už lygiagrečių (||) ženklų ir perkeltinį vartojimą rodančios pažymos prk.

Kartais perkeltinio vartojimo ir tiesioginės reikšmės ryšį suvokti ne visiems vienodai lengva, nes metaforiškai gali būti pavartotas retesnis, mažiau žinomas, siauriau vartojamas, tarminis žodis. „Lietuvių kalbos žodyne“ tokie perkeltinio vartojimo atvejai aiškinami iliustraciniuose pavyzdžiuose, pvz.:

greīmas (<grėjimas) sm. (4) *plona plėvelė ant šutinto, virinto pieno ar šiaip skystimo; plonas sluoksnis*: Ant virinto pieno sustojo greīmas Ut. Man gardus kruopų greīmas Rk. ... Kokie čia greīmai batviniuos plaukioja? Ob. || Medžių liemens apraukti suodžių greīmeliu rš. || prk.: Šiomet avižos tik greīmas (*prastos, retos*) An.

kaužóti,-ója,-ójo intr. BŽ 50, Kos243 *rūgti, putoti; koryti*; plg. **gaužóti**: Alus, kad užduosi mielių, kaužo, t. y. putas kelia J. Kaip inrūgsta duona, pienas, smetonas, ilgai laikomas, kaužója, pukši J. ... Sniegas nuo saulės kaužoja Skr. Putra puode kaužója (putoja) Skr. Kisielius kaužo Erž. Mūsų pūdymas taip gražiai kaužója (*pursta*) Up. || prk.: Sūnai kaužó(ja) (*pyksta, rūgsta*), kad viską užrašė sveitimis Dr.

Iliustraciniuose pavyzdžiuose aiškinimas duodamas ir tada, kai iš turimo konteksto situacija nėra visai aiški, pvz.:

griuvėslai sm. pl. (2) Sb, Kp, M, Š *sugriuvusio trobesio liekanos*: Šiandien nuo to rūmo liko tik griuvėslai rš. ... || prk.: Nenusigąskite, išvydę tokius griuvėsius (*tokį paliepusį žmogų*) savo gimnazijoje J. Jabl.

× **kačėrga** (brus. качапра) sf. (1), kačėrgà (3) 1. *žarstiklis, maišiklis*: Kur kačėrga? Ugnį sutaisysiu Dkš. ... || prk.: Vaikšto, mačiau, naba-gė su tai kačėrga (*ramentu*) Upt. ...

Perkeltinio vartojimo atvejų semantinį skirtumą dažniausiai nulemia skirtinga vartojimo aplinka, skirtingas kontekstas. Jeigu tokių vartojimo atvejų yra daugiau, iliustraciniuose pavyzdžiuose kartais reikia kiekvieną jų paaiškinti, nes kiekviename pasakyme jie gali būti vis kiek skirtingi, pvz.:

įkabinti (inkabinti) ... 3. refl. intr., tr. *įsikibti*: ... Vaikas eina įsikabinęs močios sijonui Š. ... || prk.: Kasparas, nė nepasisveikinęs, įsikabino tos kalbos A. Gud-Guz. ... Tą arklių įsikabinęs (*pamėgęs*), matyt, neparduos Ėr. Bile tik įsikabina (*prigyja, pradeda augti*), lazdynas greit auga Ėr. Ugnis neinskabina (*nepradeda gerai degti*) — užpilk

⁹ В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова. — «Вопросы языкознания», 5, 9, 1953.

žibalo Ktk. Inskabino jau gyvent Jėvaišai (*pradėjo gerai gyventi, kilti*) Skdt. ...

Visuose čia pateiktuose pavyzdžiuose perkeltinis vartojimas naujų, savarankiškų žodžio reikšmių nesudaro.

Pakartotinai vartojamas ta pačia reikšme įvairesniuose junginiuose, deriniuose su kitais žodžiais, buvęs semantinis naujadaras gali paplisti ir tapti savarankiška perkeltine žodžio reikšme. „Potencialiai daugumas žodžių gali turėti daug metaforinių reikšmių, — sako Ch. Kasaresas, — bet iš tikrųjų tik kurios-ne-kurios jų realizuojamos, be to, ir jos ne visos būna tiek gyvybingos ir paplitusios, kad būtų laikomos įėjusiomis į bendrą rautinę kalbą“¹⁰. Vadinas, turi būti daromas skirtumas tarp galėjimo pavartoti žodį metaforiškai tam tikrame kontekste stilistiniais sumetimais ir tokios žodžio perkeltinės reikšmės, kuri kalboje paplitusi, gyvybinga. Pirmuoju atveju naujos žodžio reikšmės dar negalima konstatuoti, o antruoju atveju žodyne gali būti skiriama nauja žodžio reikšmė.

Tai pailiustruoti galima žodžio *liepsnoti* vartojimo pavyzdžiais. Pagrindinė nominatyvinė šio žodžio reikšmė yra 'su liepsna degti': Malka liepsnėja OG304. Pradėjo liepsnoti ugniakuras J. Jabl. Ten priešų padegti liepsnoja sodybų gimtinių stogai S. Nér. Perkeltinį šio žodžio reikšmės vartojimą turime šiuose sakiniuose: Jau leidžias saulužėlė, gražus pavakarys. Auksinius spinduliuose liepsnoja pagirys. S. Nér. Saulėleidy kalnas liepsnoja paraudęs T. Tilv. Stiprėjo šaltis, ir dangus vakarų pusėje liepsnojo šviesiai raudonais debesimis J. Dov. Saulės spindulių nutviekti, parausvinti daiktai čia gretinami su liepsnų apimtais, degančiais daiktais, todėl iškyla gyvas, konkretus liepsnojimo vaizdas. Metaforiškai, vaizdingai pavartoto žodžio *liepsnoti* ryšys su tiesiogine šio žodžio reikšme labai glaudus, ryškus, akivaizdus. Tokie perkeltinio vartojimo pavyzdžiai Žodyne nauja reikšmė neskiriami, o šliejami prie tiesioginės reikšmės po lygiagrečių ženklų ir prk. pažymos.

Toliau turime tokius žodžio *liepsnoti* vartojimo atvejus: Nuo jaunystės aš liepsnojau negėstančiu troškimu pašvęsti savo gyvenimą valstybės gerovei rš. Širdis džiaugsmu krūtinėje liepsnoja! trš. Kautynių įnirštimi tebeliepsnojo karių veidai rš. Jis ryžtingai žengė dvejetą žingsnių prie kin, ir prieš pono akis vietoj žavingo mergaitės paveikslo staiga atsirado pykčiu liepsnojantis berno veidas V. Myk-Put. Negėstamu skausmu liepsnoja krūtinė S. Nér. Eik čia, į glėbį, baltas gulbinėli, pasiklausyk liepsnojančios širdies B. Sruog. Kur meilė liepsnoja, te pageidos gensa BM452. Šie pavyzdžiai rodo, kad žodžio *liepsnoti* vartojimo sfera išplitusi, nes jis imamas vartoti įvairiuose deriniuose. Nors minėtuose pasakymuose stiprus jausmas ar jo reiškiamasis išorėje (veide ir pan.) taip pat gretinamas su liepsnojimu, bet liepsnojančio, liepsnų apimto daikto vaizdas čia nebeiškyla su tokiu konkretumu, ryškumu, kaip tais atvejais, kur

¹⁰ X. Касарес, Введение в современную лексикографию, 124, 1958, Москва; žr. taip pat О. С. Ахманова, К вопросу о слове в языке и речи. — «Доклады и сообщения филологического факультета», 5, 29—30, Московский орденa Ленина Государственный университет имени М. В. Ломоносова, 1948.

kalbama apie saulės spinduliuose liepsnojančius daiktus. Liepsnojimo išpūdis čia vis dėlto blankesnis, menkesnis, todėl tokius perkeltinio žodžio vartojimo atvejus žodyne jau galima pateikti kaip naują, atskirą, savarankišką perkeltinę žodžio *liepsnoti* reikšmę 'būti apimtam kokio jausmo; smarkiai reikštis kokiam jausmui'.

Imkime dar tokius pavyzdžius. Žodžio *užkariauti* tiesioginė reikšmė — 'užimti kare, nuveikti'. Antroji, perkeltinė, šio žodžio reikšmė 'įgyti darbu, triūsu' „Lietuvių kalbos žodyne“ laikoma savarankiška reikšme, remiantis tuo, kad tokie pasakymai, kaip *užkariauti širdį, protą, jausmus, pasitikėjimą, palankumą, simpatiją* ir pan., vartojami dažniau, nebesukelia ryškaus kariavimo vaizdinio, t. y. tokių perkeltinio vartojimo atvejų vaizdingumas gerokai nublankęs. Žodžio *kartus* reikšmė 'skaudus, nemalonus, sunkus' „Lietuvių kalbos žodyne“ taip pat duodama kaip savarankiška perkeltinė reikšmė, nes ji kalboje paplitusi: žodis *kartus* šia reikšme vartojamas su dideliu būriu žodžių (plg. Nepasisekimas kartus, pralaimėjimas sunkus Leninas IX122. Karti toji pareiga, bet juo labiau ir garbinga! A. Gud-Guz. Kad būtų gyvenimas malonus — kova dėl jo karti S. Nér. Pirmą kartą jo mažoj galvelėj pradeda gimti karčios mintys J. Bil. Kartus tam [našlaičiui] labai yra svietas A. Strazd. Mano žirgelis parneš karčią žinelę Sn. Kam tokie kartūs žodžiai? tsp). Žodžio *kartus* vaizdingumas dėl įprastinio vartojimo taip pat nublankęs. Vaizdingumo silpimui ir su tuo susijusiam žodžio reikšmės kitimui turi įtakos ir tas faktas, kad, kaip pažymi M. Loiman, „klausytojas paprastai linkęs stiprius emociniu požiūriu pasakymus nuvertinti, susilpninti, suvokti juos kaip tolygius tą pačią sąvoką žymintiems neutraliems pavadinimams“¹¹.

Iš perkeltinio vartojimo susidariusios savarankiškos perkeltinės žodžio reikšmės „Lietuvių kalbos žodyne“ žymimos pažyma prk., kuri ne tik rodo tokiu būdu atsiradusių naujų žodžio reikšmių pobūdį, bet ir papildoma reikšmės aiškinimą, padeda susieti naująją reikšmę su tiesiogine, pateisina tą semantinį šuolį, kuris įvyksta dėl vieno reiškinio pavadinimo perkėlimo kartais labai skirtingo pobūdžio reiškiniams.

Kad perkeltinio žodžio vartojimo atveju metafora yra ryškiausia, gyviausia ir kad, perkeltiniam vartojimui tapus įprastam, metaforiškumas blanksta, ir tada žodyne galima pateikti atskirą perkeltinę žodžio reikšmę, — atrodo, paprastas, aiškus dalykas. Tačiau leksikografams daugiausia sunkumų sudaro tai, kad metaforos gyvumas būna nevienodo laipsnio, be to, ir kalbantieji tą metaforos gyvumą gali jausti nevienodai, subjektyviai.

Perkeltinis žodžio vartojimas ir perkeltinė žodžio reikšmė yra kraštutiniai atvejai, kuriuos atskirti palyginti ne taip sunku, nes, kaip jau buvo minėta, perkeltinis vartojimas paprastai yra daugiau situacinio, atsitiktinio pobūdžio ir suteikia kalbai stipresnį emocinį-stilistinį atspalvį, negu perkeltinė reikšmė — paplitusi, įprastesnė žodžio reikšmė. Tačiau tarp šių dviejų kraštutinių atvejų dažniausiai yra pereinamųjų laipsnių, tarp-

¹¹ Žr. M. Leumann, Zum Mechanismus des Bedeutungswandels. — „Indogermanische Forschungen“, XLV Band, zweites Heft, 116, Berlin-Leipzig, 1927.

nių pakopų, nes reikšmės kitimas yra nuolatos vykstantis procesas, priklausančias nuo to, kad kalba nėra sustingęs, negyvas, nekintantis reiškinyss. Tie pereinamieji laipsniai, kaip dėsningi kalbos raidos faktai, taip pat patenka į žodyną, bet ar juos palikti tiesioginės reikšmės ribose, ar laikyti polisemijos reiškiniu, t. y. pateikti kaip naują perkeltinę reikšmę, kartais labai sunku nuspręsti. „Nėra objektyvių kriterijų, — sako N. Feldman, — padedančių tiksliai nustatyti kiekvieno konkretaus žodžio, esančio tokioje tarpinėje pakopoje, artumą vienam ar kitam atvejui“¹². Imkime tokius pavyzdžius:

pragiedrėti intr. *pasidaryti giedram, šviesesniam*: Oras žadėjo pragiedrėti rš. || prk.: Jo veidas prašvito, pragiedrėjo (*pralinksmėjo*) kiek rš. Jurgis išklaušė Ignatą rimtai ir tuoj pragiedrėjo A. Gud-Guz. Dabar mano senatvė dar labiau pragiedrėjo tsp. ...

sukaulėti intr. 1. *sukietėti, pavirsti į kaulą, suaugti kaului*: Plėvės gali ilgainiui sukaulėti P. Aviž. ... || prk.: Mane slėgė gramatika sukaulėjusiomis formomis trš. Senių nuomonės, lygiai kaip ir jų kaulių siūlės, yra sukaulėjusios rš. ...

nugąsti intr. žr. *išgąsti*: Nugandaū (ppr. nusgandaū) Kp. || refl.: ... Eg-lė nusigando: atmena pati, kaip žadėjo andai būt žalčių marti S. Nėr. Draskančių vilkų nusigando K. Donel. ... || prk.: Po ano lietaus rugiai buvo nusigandę (*nustoję augti*), o po to vėl atsigavo Klov. Kopūstai teip nusigandę (*pavytę, nulėpę*), laukte laukia lietaus Srv. Mūsų avižos kažki ko nusigandusios (*menkos, prastos*) Vdžg.

Visų šių metaforiškai vartojamų žodžių ryšys su tiesiogine žodžio reikšme labai artimas, vaizdinių gretinimo pagrindas aiškus — lengvai galima atstatyti lyginimą, bet tai nėra atsitiktiniai ar tik tam tikrame kontekste pasitaikantieji perkeltinio žodžio vartojimo atvejai. Jie kalboje vartojami plačiau, pastoviau, su įvairesniais kitais žodžiais, bet visais atvejais juos jungia semantinis bendrumas. Pavyzdžiui, žodis *pragiedrėti*, metaforiškai pavartotas, reiškia 'pasidaryti linksmesniam, laimingesniam', žodis *sukaulėti* — 'pasidaryti nekintamam, sustingusiam', o žodis *nusigąsti* — 'menkai augti, prastai atrodyti (apie augalus)'. Vadinas, į tokius atvejus jau galima žiūrėti kaip į galinčius tapti naujomis žodžio reikšmėmis. Perkeltinio žodžio vartojimo atvejų semantinis bendrumas paprastai dar nesieja, todėl suformuluoti įvairius perkeltinio vartojimo atvejus apimančią aiškinimą būtų sunkiau. Palyginkime, pavyzdžiui, žodžio *sugrauzti* pirmosios reikšmės perkeltinį vartojimą: Beregint sniegą sugrauzė (*sutirpdė*) saulė rš. Paršai per kelias nedėlias labai kiau-lę sugrauzė (*kiaulė, paršų žindama, suliesės*) Užp. Jau ir aš kada-ne-kada sugrauziau (*baigiau verpti*) kuodelį Slm. Matome, kad kitame kontekste žodis *sugrauzti* vartojamās vis kitaip.

Susidūrus su metaforinio žodžio vartojimo atvejais, užimančiais lyg tam tikrą pereinamąją pakopą tarp perkeltinio žodžio vartojimo ir perkeltinės žodžio reikšmės, žiūrima jų metaforiškumo, ekspresyvumo laipsnio,

¹² Н. И. Фельдман. Об анализе смысловой структуры слова в двуязычных словарях. — «Лексикографический сборник», 1, 20, Москва, 1957.

paplitimo, gyvumo kalboje, derinimo su kitais žodžiais įvairumo, ir pagal tai stengiamasi nustatyti, ar naują, savarankišką perkeltinę žodžio reikšmę žodyno straipsnyje skirti, ar ne.

3. Individualiosios — poetinės metaforos ir metonimijos

Įprastas, paplitusias kalboje reikšmes turintis žodis rašytojų gali būti pavartotas naujomis reikšmėmis. Vartojant žodį naujuose deriniuose savitai, neiįprastai, gali būti praplėsti semantiniai žodžio ryšiai. Autoriaus stilius, novatoriškumas ypač gali pasireikšti, vartojant žodžius metaforiškai. N. Švedova, kalbėdama apie rašytojo kalbos individualybes, pažymi, kad „neiįprastas, metaforinis vartojimas daugeliu atvejų suteikia žodžiui naujų niuansų, praplečia jo leksinio ir stilistinio pritaikymo sritį, atskleidžia žodyje glūdinčias galimybes“¹³. Ieškodamas naujų, ryškesnių, originalesnių to paties reiškinių pavadinimo pakaitų, turėdamas tam tikrą meninį tikslą, rašytojas sukuria individualių metaforų ir metonimijų, kartais neiįprastų, netikėtų, jeigu jų pagrindą sudaro ne visada lengvai pagaunamas gretinamų vaizdinių ryšys. Pavyzdžiui, žodžio *aižyti* įprasta reikšmė yra 'draskyti, raižyti, skaldyti' (plg. Taip dirba, trūsia vanduo žemės kevale nuo amžių, visa aižydamas, trupindamas Mš. Šėpą tuoj į smulkius trupinius suaižė Up. Perkūnas beržą į smulkias atskederves suaižė Brs. Trobą radom suaižytą ir sušaudytą Plng. Tuoju, vagie, aš tavo galvą suaižau! Gr). S. Nėris šį žodį pavartojo kūrybiškai, jo reikšmę pritaikė abstraktesnių reiškinių sferai: Aižo girią *juokas* — kruvinas, šiuropus: Skambina apuokas pragaro varpus S. Nėr. Šioje strofoje matome ir dar vieną neiįprastą žodžių derinį, būtent *kruvinas juokas*. Poetė čia sukuria žodžiui *juokas* metaforinį epitetą *kruvinas*, remdamasi kalboje paplitusia šio žodžio reikšme 'susijęs su kraujo praliejimu' (plg. Prasidėjo kruvina ir varginga kova S. Dauk. Kalboje atsišviečia tautų gyvenimas, jų ramieji ir kruvinieji santykiai su kaimynais K. Būg. Jau aš josiu in vainele, ton kruvinona buitėlėn TŽI164. Reakcija šventė kruviną pergalę trš. Kruviną bausmę užsitraukė Dirvėnų dvaro lažininkai V. Myk-Put).

Rašytojas gali semantinę neutralaus žodžio apimtį panaudoti labai plačiai, emociniu-stilistiniu požiūriu labai įvairiai. Imkime tokius pavyzdžius: Vėjelis rytmetinis pučia ir *aveles* padangėj gano S. Nėr. Štai jis baigia tris dešimtis. Kiti tos eilės draugai jau savaimingai ūkį laiko, yra vedę, po vieną antrą klykiantį *džiaugsmą* susilaukę Vaižg. Pažino tave ir pamilo visi: ir rūmai, ir sodžių *sermėga* Mair. Salomėja Nėris *avelėmis* vadina baltus debesėlius, Vaižgantas *džiaugsmu* vadina kūdikį, Maironis *sermėga* vadina valstietį, sodžiaus gyventoją. Šie žodžiai čia pavartoti perkeltine reikšme ir pakeičia tikruosius, tiesioginius daiktų pavadinimus tik laikinai, esant tam tikrai situacijai. Atitinkamų žodžių aplinkoje, tam tikrame kontekste jie suprantami, tačiau iš tokio perkeltinio vartojimo atvejų negalima daryti išvados, kad žodis *avelė* turi 'debesėlio' reikšmę,

¹³ Зг. Н. Ю. Шведова, Об общенародном и индивидуальном в языке писателя. — «Вопросы языкознания», 2, 123, 1952.

žodis *džiaugsmas* — 'kūdikio' reikšmę, o žodis *sermėga* — 'valstiečio' reikšmę. Tokios reikšmės — tai tik autorių išradingumo, savito, naujo žodžio pritaikymo faktai, poetinės kalbos priemonės, sukurtos stilistiniais sumetimais. Akademikas V. Vinogradovas sako: „Meno kūrinys bendratautinės kalbos žodžiai emociiniu-vaizdiniu, estetiniu požiūriu transformuojami“¹⁴. Meistriškai panaudoti meno kūrinys žodžiai, žodžių reikšmės gali išsiskirti visiškai naujomis semantinėmis ir emocinėmis spalvomis, dažnai individualiomis, savitomis vienas kuriam autoriui.

Susidūrus su individualiomis metaforomis ir metonimijomis praktiniame leksikografijos darbe, kyla klausimas, ar jos dėtinos į tokio tipo žodyną, koks yra „Lietuvių kalbos žodynas“.

Paprastai į žodynus iš grožinės literatūros kalbos patenka tie perkeltinio vartojimo atvejai, kurie labiau paplitę literatūrinėje kalboje, daugiau ar mažiau tipiški, nes neįmanoma ir nėra reikalo sudėti į žodyną visų rašytojų kūrybinį savitumą rodančių pavyzdžių, visų kūrybinio žodžio pritaikymo variantų. Tokie literatūrinės kalbos žodynai, kaip, pavyzdžiui, TSRS Mokslų Akademijos Rusų kalbos instituto leidžiamas „Dabartinės rusų literatūrinės kalbos žodynas“, individualaus-autorinio žodžių vartojimo faktų, rodančių autoriaus stiliaus ypatybes, savitumus, neįtraukia¹⁵, nes literatūrinės kalbos žodynų tikslas — atvaizduoti kalbos leksikos normas, vartojimą, turintį tam tikrą pastovumą, tradicijas. „Lietuvių kalbos žodyne“ taip pat neturima tikslo pateikti visų visus žodžio vartojimo atvejus, užfiksuotus bet kuriame grožinės literatūros kūrinys. Priešingai, stengiamasi, atsižvelgiant į žodžio vartojimo pobūdį, atmesti tuos kalbos faktus, kurie yra visai atsitiktiniai ar klaidingi. Žinoma, žodžio vartojimo atsitiktinumo nustatymas susijęs su sunkumais, nes ne visi pavyzdžiai iš rašytojų kūrinių esti išrinkti, todėl tik atsitiktinai kuriam nors vartojimo atvejui gali trūkti daugiau iliustracinių pavyzdžių. Taigi iš turimų iliustracinių citatų skaičiaus mechaniškai spręsti apie vartojimo atsitiktinumą, nebūdingumą negalima. Reikia ieškoti kriterijų, kurie padėtų tokią atranką padaryti objektyvesnę, pamatuotą.

„Rašytojo individualybės, — nurodo akad. Ščerba, — turi socialinį pagrindą, kitaip tų „individualybių“ negalėtume suprasti, negalėtume įvertinti rašytojo „stiliaus“¹⁶. Tas socialinis pagrindas yra bendra kalbančiųjų visuomenei žodžio reikšmė, atspindinti objektyvią tikrovę. Metaforų ir metonimijų vertė taip pat priklauso nuo to, kiek jose atsispindi tikrovė, t. y. kiek realus, aiškus gretinamų sąvokų pagrindas. „Objektyvus tikrovės atspindėjimo metaforoje kriterijus gali būti visuomeninė-istorinė žmo-

¹⁴ В. В. Виноградов, Язык художественного произведения. — «Вопросы языкознания», 5, 6, 1954.

¹⁵ Зг. Инструкция для составления «Словаря современного русского литературного языка» (в пятнадцати томах), 21, Москва—Ленинград, 1958; Л. С. Ковтун, О построении словарной статьи. — «Лексикографический сборник», 1, 97, Москва, 1957.

¹⁶ Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии. — «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», 3, 92, 1940.

nių praktika, visuomeninis liaudies potyris, likęs mums tautosakoje¹⁷. Liaudies poezijos ir šnekamoji kalba vaizdinga, joje gausu metaforų ir metonimijų. Liaudies kūrybos poetinės priemonės paprastai realios, labiau nusistovėjusios, todėl jos gali būti pagrindu, kuriuo remiantis galima nustatyti ir rašytojo stilistinių priemonių vertę, nustatyti, ar jos atitinka vidinius kalbos dėsnius, ar sukurtos derinant prie visos žodžio reikšmių sistemos, prie kalbos sistemos. Pavyzdžiu imkime konkrečius žodžio žydeti vartojimo atvejus. Tiesioginės šio žodžio reikšmės 'išsiskleisti (apie žiedą); būti su žiedais' pagrindu kalboje susidarė tokios perkeltinės reikšmės: 1) 'turėti palankias sąlygas plėtotis; gerai gyvuoti, klestėti': Žydek, Armėnija, mano didžiosios Tėvynės vainiko puikioji gėlė! P. Cvir. Tos galdynės pradžioj žydėjo dar javų prekyba A. Janul. Dabar palaima jo žydėjo kaip rožė vasaros laike. I. Simon. Žydi roželė, žydi lelijėlė, žydi mano jaunystėlė pas radnią motulę LTR (Vlk). Vargai šakojo, vargai lapojo, vargai vartuos žydėjo JV634. Žydek, mano sūneli, kaip bijūnas daržely JD945; 2) 'gražiai, sveikai atrodyti': Greit jį nuvilko ir pasodino už stalo tarp žydinčių veidų, greta žmonos rš. Ji visa žydi (*graži, žvali*) Kt. Sveikata žydingis veidas rš; 3) 'išsiskirti ryškiai raudona spalva, rausti (nuo kraujo)': Kaip sykį kirto, žemė drebėjo, kaip antrą kirto, kraujas žydėjo JD 1537. Žemė ir kraujai žydeti pradėjo [nuo rykščių smūgių] JD1113; 4) 'būti matomam, atsispindėti veido bruožuose (apie kokią nors teigiamą psichinę ypatybę, vidinį pergyvenimą)': Ant kožno veidu narsybė ir kantrybė žydėjo S. Dauk. Eglei skruostuos žydi spindulys jaukus — Žilvinas palydi žmoną ir vaikus S. Nėr. Jos lūpose žydi maloni šypsena rš; 5) 'žibėti, blizgėti': Žydi danguj žvaigždėlės TŽI196. Vaikas toks gražus, akikės tik žydi Up.

Be šių pastovesnių, liaudies šnekamojoje kalboje, liaudies poezijoje ir grožinės literatūros kalboje daugiau ar mažiau paplitusių vartojimo atvejų, galima nurodyti dar tokius žodžio žydeti vartojimo pavyzdžius: Aušta revoliucijos rytas — saulė raudonai žydės S. Nėr. Tokiu metu, kai vienoje dangaus pusėje žydėjo giedra, o iš kitos — griuvo tamsa, ypatingai ryškiomis varšomis degė laukai P. Cvir. Mama žodžius kaip vikius beria, kurie taip jos akyse baltomis ašaromis ir žydi P. Cvir. Žaizdos kaip rožės žydėjo jo šonuose P. Cvir. Atrodo, kad šių pavyzdžių į Žodyną galima būtų ir nedėti. Tokie žodžių deriniai, kaip žydi saulė, žydi giedra, žodžiai žydi akyse, žydi žaizdos ir pan., tiesa, neprieštarauja liaudies kūrybos tradicijomis, jų vartojimas motyvuotas meniniais tikslais, padeda autoriams kurti vaizdą, bet vis dėlto tai daugiau rašytojų sukurti stilistiniai naujadarai. Tokio individualaus vaizdingo žodžių vartojimo atveju vieta rašytojų kalbos žodynuose.

Į žodyną turėtų patekti būdingesnės, įprastesnės, labiau nusistovėjusios poetinės metaforos, tačiau vien turinčiais tam tikras tradicijas, tipiškiesniais vartojimo atvejais „Lietuvių kalbos žodyne“ griežtai neapsiribojama. Žodyno tipas, specifika leidžia įtraukti ir mūsų literatūros klasikų

¹⁷ J. Pikčilingis, Žodžių vartojimas perkeltine reikšme P. Cvirkos kūryboje. Filologijos mokslų kandidato laipsnio disertacija (rankraštis), 193—194, Vilnius, 1956.

individualaus žodžio vartojimo atvejus, jeigu naujas žodžio pritaikymas nenukrypsta nuo visos žodžio reikšmių sistemos, pagrįstas meniniais tikslais ir rodo semantinės žodžio raidos tendencijas, kryptis, kuriomis gali toliau plėtotis vaizdingas žodžių vartojimas lietuvių kalboje. Tokie vartojimo atvejai gali įeiti į literatūrinę kalbą, paplisti ir tapti tipiški.

Rašytojas gali nukrypti nuo įprastinio žodžio vartojimo, turėdamas meninį tikslą perduoti vaizdą originaliai, naujai, tačiau toks vaizdingumas, kuris nepadeda suprasti tikrovės, neatskleidžia būdingų vaizduojamo reiškinių bruožų, paprastai nepritampa ir prie žodžio reikšmių sistemos (pavyzdžiui: Baltos dienos *džiūsta, iškarstytos* ant ažuolų alėjų lyg tvoros trš. Nes pilkas horizonto kraštas *atplyšta* nuo žalių šilų. Atplyšta, kad žmogus gėrėtus *dienų atogrąža* linksma trš).

Į „Lietuvių kalbos žodyną“ nededami tokie perkeltinio žodžio vartojimo atvejai, kurie išsiskiria siauru individualumu, įmantrumu, kurių vaizdo pagrindas neaiškus, neįtikimas ir nerealus, nes jie atitrūkė nuo tikrovės, atšliję nuo įprastinio žodžio vartojimo šnekamojoje liaudies kalboje, tautosakoje ir kitų rašytojų kūryboje, kuriami, nesiderinant prie vidinių kalbos dėsnių, norint tik parodyti savo originalumą, nustebinti savo „išradingumu“ (toks žodžių vartojimas paprastai būdingas formalistinių srovių atstovams arba pradedantiesiems rašytojams¹⁸).

4. Vaizdingumo netekusios perkeltinės žodžio reikšmės

Kalboje susidariusi perkeltinė žodžio reikšmė gali palaipsniui netekti charakterizuojamosios funkcijos, t. y. gali tapti nominatyvine — tiesiogine žodžio reikšme, todėl kartais sunku griežtai nustatyti, ar konkrečiu atveju turime dar perkeltinę reikšmę, ar jau emociniu požiūriu visai neutralią, nominatyvinę žodžio reikšmę. „Ribos, skiriančios tiesioginį žodžių vartojimą nuo perkeltinio, — pastebi L. Bulachovskis, — daugeliu atvejų gan reliatyvios: svarbiausias momentas, rodantis šį skirtumą, paprastai yra tai, kiek esame pripratę prie tam tikro žodžių — sąvokų derinimo, kiek jis įprastas ir nepretenzingas kasdieninėje mūsų kalboje, kiek jame naujo ir šviežio meninio „atradimo“¹⁹. Pavyzdžiui, žodis *pakirsti*, be kitų, turi reikšmę 'kertant ne visai nukirsti' (plg. Pakirsta eglė instrigo in kitą ir pasikorė J. Dalgį, sakau, pusčiau ir pakirtau smilių J. Balt). Ši reikšmė buvo pagrindas susidaryti perkeltinei žodžio reikšmei 'susilpninti, įveikti' (plg. Lažinę ūkio sistemą pakirto baudžiavos panaikinimas Leninas III 159. Mes iš pagrindų esame pakirtę kaimo susisluoksniavimą trš. Mano valios priešas nepakirto S. Nér. Sunkus darbas pakerta žmogui sveikatą Kp.

¹⁸ J. Pikčilingis savo disertacijoje „Žodžių vartojimas perkeltine reikšme P. Cvirkos kūryboje“ sumini tarp kitų, pavyzdžiui, tokias P. Cvirkos kūrybinio darbo pradžioje, pirmuosiuose jo apsakymuose vartotas individualias metaforas, neturinčias loginio pagrindo, kuriamas dėl išorinio efektingumo: Gluosnio šakose vėjas *frizavo* šakeles. Jo akys dar labiau *ištiško*, lūpos *susilankstė*. Baltramiejus paleido *burbulą* juoko. Rugių laukas virto *pėdų lavonais*. Netrukus paskum basas pėdas, išpaustas sniege, *nusekė* lodamas pavasaris.

¹⁹ Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, часть II, 30, Москва, 1953.

Šitos visos bėdos pakerta žmogų Al). Žodžio *pakirsti* reikšmė 'susilpninti, įveikti' nebesukelia kirtimo (su kirviu ar kuo kitu) vaizdinio, vadinasi, glaudaus, apčiuopiamo ryšio su tiesiogine žodžio *pakirsti* reikšme 'kertant ne visai nukirsti' čia nebėra, šios perkeltinės reikšmės vaizdingumas išblėsęs, emociniu-stilistiniu požiūriu ji, galima sakyti, neutrali. Tokios reikšmės charakterizavimas pažyma prk. rodo tik jos kilimą iš perkeltinio vartojimo, kurio vaizdingumas dėl vartojimo dažnumo, įprastumo nublanko. Arba dar imkime kitą pavyzdį. Žodžio *gimti* pagrindinė reikšmė — 'atsirasti pasaulyje gimimu' (plg. Nors ir daug gimdavo kūdikių, bet du trečdaliai jų išmirdavo ir dvejų metų nesulaukę A. Vien. Žiemą gimus telyčia Pls). Perkėlus šią reikšmę į kitų reiškinių sferą, kalboje susikristalizavo reikšmė 'kam nors naujam susikurti, atsirasti, kilti' (plg. Kova tarp seno ir naujo, taip mirštančio ir gimstančio — štai mūsų vystymosi pagrindas Komunistas 1948, 5. Iš seno gimsta jauna Mrk. Lietuvos kaime gimė naujas žmogus — kolektyvinio ūkio valstietis Tiesa 1949, 55. Gėma diena, gėma ir maistas Gs. Kaip sunkiai gimsta nauji žodžiai naujoms sąvokoms ir naujiems reiškiniams A. Gud-Guz. Be darbo negimsta miestų rūmai ir naujas laukų derlius A. Vencl. Mano galvoj gimė karščiausias troškimas pačiam plaukyti po vandenynus J. Bil). Ši reikšmė „Lietuvių kalbos žodyne“ pažymėta pažyma prk., tačiau metaforiškumo ji beveik nebeturi: visais čia išvardytais atvejais, žymėdami šia reikšme vartojamą žodžiu *gimti* naują reiškinį, nebejaučiame akivaizdaus, artimo ryšio su tiesiogine *gimti* reikšme — vaizdo pagrindu dėl to, kad ši reikšmė nebeturi ekspresyvumo, efektyvumo, be to, ir pats kalbantysis nebeturi tikslo padaryti išpūdį, sužadinti vaizduotę, sukelti atitinkamą vaizdinį. Lygiai taip pat „nebepretenzinga“ mūsų kasdieninėje kalboje ir iš žodžio *pakąsti* reikšmės 'pažeisti dantimis, pakrimsti' vaizdingo vartojimo atsiradusi emociniu požiūriu beveik neutrali reikšmė 'pakirsti šalnai' (plg. Nuraudo, sumargavo rudens pakąstos gėlės rš. Užeis šalnytėlė ir šiaurus vėjelis, pakąs tavo šakytėles ir žalius lapelius Blnk) arba iš žodžio *kiemas* reikšmės 'kaimas, sodžius' metoniminio perkėlimo būdu susidariusi reikšmė 'kaimo gyventojai' (plg. Vieną visas kiems tyčioms vadindavęs Slunkium K. Donel. Visas kiemas šį vakarą buvome susėję Šlu).

Tokios perkeltinės žodžių reikšmės kalboje paplitusios, prigijusios ir nebeturi meninio poveikio. Lyginimas — vaizdinių gretinimo pagrindas tokiais atvejais arba visai nebejaučiamas, arba iškyla labai silpnai. „Lietuvių kalbos žodyne“ pažyma prk. prie tokių reikšmių paprastai nebedama.

5. Perkeltinių žodžio reikšmių vieta žodyno straipsnyje

Poliseminio žodžio reikšmės žodyno straipsnyje turi būti pateiktos tam tikra tvarka, atskleidžiančia reikšmių tarpusavio ryšį, vieningą žodžio semantikos vaizdą. Perkeltinę žodžio reikšmę su tiesiogine reikšme paprastai sieja daugiau ar mažiau glaudus ryšys, todėl, kai perkeltinė žodžio reikšmė dedama tuoj po tos tiesioginės reikšmės, kuri yra vaizdo pagrindas, tas semantinis ryšys yra aiškus. Jeigu perkeltinė reikšmė nuke-

liama už kelių kitų to paties žodžio tiesioginių reikšmių, su kuriomis ji neturi bendrumo, semantinis reikšmių ryšys nutrūksta, perkeltinė reikšmė lieka nemotyvuota.

„Lietuvių kalbos žodyne“ stengiamasi, kiek galima, kiek leidžia turima medžiaga, perkeltines žodžių reikšmes duoti tuoj po tų tiesioginių reikšmių, kurios yra vaizdo pagrindas, pavyzdžiui:

apkarpyti iter. 1 apkirpti. 1. aprėžyti žirkėmis: Apkarpyk pakraščiais, ka nebūtų atsiurę siūlai J. Plaukai ilgi, apvaliai apkarpyti I. Simon. ... Gyvatvėres reikia apkarpyti, aplyginti rš. ... 2. prk. *sumažinti; susiaurinti, suvaržyti:* Jam anais metais apkaipė žemę Č. Ponų dvarus apkaipė Skr. Dvarelių skolininkai apkarpė, o dabar visai išdalino Sug. || Buržuazinė demokratija visuomet lieka siaura, apkarpyta, veidmainiška tsp. 3. *karpant apibarstyti:* Apkarpyk šiaudais kubilą, avižoms šiaudus apsijok, jei nori, kad sula nenuvės-tų Šts.

Tačiau ne visada perkeltinės ir tiesioginės žodžio reikšmės ryšį lengva nustatyti. Pasitaiko atvejų, kai perkeltinės žodžio reikšmės ekspresyvumas dar jaučiamas, bet su turimomis tiesioginėmis žodžio reikšmėmis tokia perkeltinė reikšmė glaudžiai nesisieja. Pavyzdžiui, žodis *sugraibyti* turi dvi tiesiogines reikšmes: 1) 'graibant surasti, sugauti (pvz., tamsoje, skystyje)' (plg. Patamsy sugraibė ant komodos raktą A. Vien. Skystumėlis tos sriubos, jokio tirštumo negali sugraibyt! Jnš) ir 2) 'graibant surinkti' (plg. Padėk grėblį ir sugraibyk šiengalius Jž). Perkeltinė šio žodžio reikšmė — 'šiek tiek suvokti, suprasti, sugebėti ką atlikti' nėra su viena tiesiogine šio žodžio reikšme labai artimo ryšio neturi (plg. Jau ir... knygą sugraibo paskaityti Al884,361. Da ir vokiškai sugraibau Dbk. Jis nelabai sugraibo, ką tie žmonės šneka Sml. || refl.: Krizas susigraibo matininko reikaluose P. Cvir). Tokios perkeltinės žodžio reikšmės „Lietuvių kalbos žodyne“ dedamos žodyno straipsnio gale, po visų kitų žodžio reikšmių.

Su perkeltinių žodžio reikšmių eilės nustatymu iš dalies siejasi ir substantivum commune pateikimas „Lietuvių kalbos žodyne“.

Lietuvių kalboje yra daug bendrosios giminės daiktavardžių, Žodyne žymimų scm., pvz.: *išgaiša* 'kas lėtai, tingėdamas dirba; kas plačiai gyvena, viską išmėto; išgaišėlis, džiūsna'; *klipytą* 'suklypęs, kleivas žmogus ar iširęs koks daiktas'; *padilba* 'kas vaikšto akis žemyn nuleidęs, daro ką nors slapta'; *pamplà* 'gyvulys ar žmogus su dideliu, išpampusiu pilvu'; *styrà* 'kas styrina; sustyrėlis'; *šipata* 'kas vis šypsos; kas kitą pašiepia'; *tvýla* 'nešnekus, užsidaręs žmogus'; *užúomarša* 'kas greit viską užmiršta'; *žlābana* 'kieno akys žlabanoja, išvarvėtakis' ir kt. Tai daugiausia žodžiai, kuriais žymimi neigiami asmenų, gyvulių (kartais ir daiktų) vidaus ar išorės bruožai. Kitos reikšmės tokie žodžiai paprastai neturi. Be to, yra vyriškos ir moteriškos giminės daiktavardžių, kurių viena ar kelios reikšmės gali būti vartojamos, charakterizuojant žmogų, pavyzdžiui:

giūčas sm. (2) 1. K, Ak, Š, FT, J. Jabl savo nuomonės, savo reikalo gynimas žodžiu; užsispyrimas, disputas ... 2. DŽ sport. tam tikras kovojančių komandų žaidikų susidūrimas ir jo likvidavimas teisėjui nutraukiant žaidimą ir metant kamuolį (rutulį). 3. scm. priešgina:

Ne visi vyrai tokie ginčai, kaip tavasis Žem. Baisus giščas — nieks jo nenuginčys Vlkv. Kurs dirba atbulai, atkakliai, ne kaip liepta, bet kaip jis nor, tas giščas J. ... E, tai giščas mergučė Skr. ...

išplėša sf. (1) 1. vandens išneštas, išplėštas tarpas, griovys... 2. išplėšta žemė, išartas dirvonas... 3. Pl kas išplėšta, nuplėšta; sluoksna, karna... 4. K, LsB206 plėšimas, vagystė. 5. K, Š, BZ261 kas išplėšta, paimta jėga; grobis... 6. nuostolis, skriauda; išlaidos... 7. scom. kas plėšia, kas daro nuostolį: Kunigai — žmonių išplėšos Ml. Merga — pirmoja namų išplėša (ima dalį, kraičius) (psn.) Km.

Žodžio *ginčas* trečioji reikšmė ir žodžio *išplėša* septintoji reikšmė, kaip matyti iš pavyzdžių, su kitomis atitinkamų žodžių reikšmėmis glaudaus semantinio ryšio neturi: jos nėra nei kurios nors tiesioginės šių žodžių reikšmės išvestinės, nei perkeltinės reikšmės. „Lietuvių kalbos žodyne“ jos dedamos žodyno straipsnio pabaigoje, po visų kitų reikšmių.

Tačiau dažnai kuri nors vyriškosios ar moteriškosios giminės daiktavardžio reikšmė, vartojama žmogui charakterizuoti, yra perkeltinė-išvestinė, glaudžiai susijusi su tiesiogine reikšme. Tokios žodžio reikšmės, kaip ir visos kitos perkeltinės žodžio reikšmės, pateikiamos žodyno straipsnyje tuoj po tų tiesioginių žodžio reikšmių, iš kurių jos yra kilusios, pavyzdžiui:

kiaulė sf. (2) 1. K *naminis gyvulys, auginamas mėsai, riebalams* (Sus domesticus): ... Išeisk kiaulę į gryčią — ji ir ant stalo užlips LTR (Krk). ... Kiaulė nuplauta grįš į purvą VP24. ... Kiaulė lauke dvokia, stale kvepia Mrk. ... 2. scom. prk. niek. *begėdis, nemandagus, nešvarus žmogus*: Nebūk toks kiaulė J. Jabl. Tai kiaulė Izidorius, kad už tokį gerą nei dėkui nepasakė Skr. Eik tu, kiaule degutuota ausia! Trgn. 3. *kupeta (šieno)*: Sukraukit aną šieną į kiaulės, bo gal pradėt lyt Krp. ...

maišas sm. (4) 1. *sulenktas ir iš šonų susiūtas audeklas biriems arba smulkiems daiktams laikyti; ko nors kiekis, telpantis maiše*: Bulves renka ir pila į maišus, pintines kaimo bulviakasiai A. Venc. Vilnų maišais turim Gs. Vežimus veža, maišų prikrovę FrnS44, Penkis maišus bulvių pasodinom Vlkv. 2. prk. šnek. *nevikrus, dramblotas, sutukęs žmogus*: Sunku tokiam maišui ir pasijudint Rm. Jam sunku bėgt, itokiam maišėliui Arm. 3. *kalvės dumtuvų dalis*: Iš maišo dumia, vėjus daro Aps. ...

Perkeltinės reikšmės pagrindu dažniausiai būna žinomiausia, konkrečiausia žodžio reikšmė. Tačiau ne visada aišku, iš kurios tiesioginės reikšmės susidariusi perkeltinė, nes žodis gali turėti daug tiesioginių reikšmių, kurių kiekviena gali būti vaizdo pagrindu. Imkime, pavyzdžiui, žodį *rekėtis* (ir *reketys*). Kalboje jis vartojamas tokiomis reikšmėmis: 1) 'sausas su šaknimis keltas', pvz.: Parvežiau iš raisto prirautų dar pernai rekečių Dg; 2) 'šakota medžio viršūnė', pvz.: Šito medžio reketyje gandras lizdą buvo susivijęs Lš; 3) 'iš kumpo medžio padarytas trikojis duonkubiliui ir pan. pastatyti', pvz.: Reketys išsikėtęs stovi kaip kerėbla J; 4) Lkm 'šakny-

tas medis'; 5) Vrn 'buoželė su šakelėmis košei grūsti; menturis'; 6) 'storas medis, prikalinėtas kuolelių, durpėms minti', pvz.: Po mynimą važinėja rekečių Up; 7) Dg 'šakotas stulpas džiovinamoms puodynėms užmauti'; 8) 'mašina javams blokšti', pvz.: Šiandien rugius kulsim su rėkečiu Lzd; 9) 'prietaisas siūlams lenkti, vyti; lenktuvas', pvz.: Nuvyk siūlų nuog rekečio Kb. Siūlus nuo špūlios vejam arba ant lenkčio, arba ant rekečio Prl; 10) Jž, Up 'inagis virvėms sukti' ir kt. Perkeltine reikšme žodis *reketis* vartojamas, kalbant apie išžirgusį, storą, nevikrų žmogų ar griozdišką, daug vietos užimantį daiktą (Tai gavo žentą tokį rėketį Skr. Eik, reketi! Trng. Ale ir spintą tas stalius padarė! Baisus rekėtis — nė praeiti nėra kur VŠR). Visas tiesiogines šio žodžio reikšmes jungia bendras bruožas — išsiplėtimas, išsiskėtimas erdvėje. Šis beveik kiekvieno rekečiu vadinamo daikto bruožas gali būti pritaikytas žmogaus ar šiaip kokio išsiplėtusio daikto charakterizavimui, todėl sunku pasakyti, kurio objekto vaizdą konkrečiu atveju turi galvoje sakytojas, vadindamas žmogų rekečiu, kuriai tiesioginei žodžio reikšmei artimesnė perkeltinė reikšmė, nes ir toje pačioje tamėje žodžio *reketis* dažnai vartojamos kelios reikšmės ir visos gali būti perkeltinės reikšmės vaizdo pagrindu. Taigi, negalint tiksliai, aiškiai nustatyti perkeltinės reikšmės ryšio su viena kuria tiesiogine žodžio reikšme, nelieta nieko kita, kaip tokias reikšmes dėti žodyno straipsnio gale.

Šnekamojoje kalboje įprasta būdingiausių, ryškiausių gyvulio ar kokio daikto požymį gretinti su žmogaus vidinėmis ar išorinėmis, paprastai neigiamomis, ypatybėmis, dažnai pridėdant ir ironijos, niekinimo atspalvį. Kartais neigiamą bruožą žyminti reikšmė gali turėti ir švelnumo, pasigėrėjimo atspalvį. Pavyzdžiui, gyvate vadinamas piktas, klastingas, nedoras žmogus: Toks gyvātė, neprasidėk su juo! Rm. Iš tos gyvatės nė stiklo vandens negausi Ldvn. Vyrai žalčiai, bet ir pačios gyvatės Grg. Šalia neigiamos reikšmės šis žodis vartojamas ir be jokio smerkimo, neapykantos, švelnesne, juokaujama reikšme, kalbant apie gyvą, judrų, sumanų ir pan. žmogų, stebintis juo, pvz.: Ot greitas, gyvātė! Slm. Drąsus, gyvātė — su juo visur nueisi Dbk. Ale ji graži, gyvātė! Mrk.

Visais čia minėtais atvejais žodžių reikšmės vartojamos asmeniui apibūdinti, kvalifikuoti. Akademikas Vinogradovas tokias reikšmes vadina predikatyvinėmis-charakterizuojamosiomis reikšmėmis²⁰. Jos dažniausiai kalboje vartojamos, tik charakterizuojamąjį objektą individualiai nurodant (paprastai įvardžiais *tas, toks, šitas* ir pan.) arba kreipiantis į jį. Predikatyvinių-charakterizuojamųjų reikšmių semantinė funkcija — susieti charakterizuojamąjį objektą su požymiu, ryškiausiu, būdingiausiu objektui, kurį žymi tiesioginė žodžio reikšmė. Iš predikatyvinės-charakterizuojamosios žodžio reikšmės aiškinimo turėtų būti matoma, kad tokia reikšmė žodis vartojamas ne visada, o tik charakterizuojant asmenį, turintį tam tikrą ypatybę. Todėl netikslu, pavyzdžiui, predikatyvinę-charakterizuojamąją žodžio *lapė* reikšmę aiškinti 'pataikūnas, saldžialiežuvis žmogus; gudrus, suktas žmogus' arba žodžio *maišas* tokio pobūdžio reikšmę — 'ne-

²⁰ Зг. В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова. — «Вопросы языкознания», 5, 24, 1953.

vikrus, dramblotas, nutukęs žmogus', nes šie žodžiai iš tikrųjų reikšmių 'saldžialiežuvis žmogus; gudrus, suktas žmogus' arba 'nevikrus, dramblotas, nutukęs žmogus' neturi (nesakoma, pavyzdžiui, „Nenorėjau nė kalbėti su *lape*“ arba „Pasivijau *maišą*, einantį keliu“) — tie žodžiai taikomi žmogui, tik norint jį charakterizuoti.

Kai kurių žodžių perkeltinės reikšmės vartojamos, kalbant tik apie vyriškos arba tik apie moteriškos giminės asmenis, pavyzdžiui: *kirvis* — kalbant apie grubų, stačioką vyrą (pvz.: Jos vyras tai kirvis è kirvis Užp. Tai tokių kiřvių prisirinko vakaruškoj Užp), *ožys* — apie užsispyrusį vyrą, berniuką (pvz.: Pasiutesnio ožio nër, kai tu Skr. Tokio ožio dar nebuvau matęs Stl. Su tuo ožiu tu vis tiek nesuskalbësi Ds), *kalë* — apie liežuvininę moterį (pvz.: Ta boba tai jau kalių kalë Gs. Pina liežuvius kai kalë Ds).

Yra žodžių, kurių perkeltinė reikšmë gali būti vartojama, kalbant ir apie vyriškos, ir apie moteriškos giminės asmenis. Be jau anksčiau minëtų, galima nurodyti dar tokius pavyzdžius: *meška* — kalbant apie nerangų, nevikrą ar tvirtą, nutukusį žmogų (pvz.: Ot meška — iš vietos nepasijudina Vad. Toks meška gali nešt (*stiprus*) Ar. Tokios meškos atëjo ir lenda [prie pardavëjo krautuvëj be eilës] Srd); *būza* — apie išvipusį ar plepų žmogų (pvz.: Kur tu, būza, eini? Ds. Tas būza tai be jokio supratimo pliauškia, né pats nežino Lš); *skrabalas* — apie daug plepantį, taršskiantį žmogų (pvz.: Skrabalas, kurs pykdamas, tratëdamas vis vaikšto, daug greit kalba J. Neklausykite, ką šitas skrabalas sako Srd. Senos bobos visos y skrabalaĩ KlvrŽ). Tokios perkeltinės reikšmës „Lietuvių kalbos žodyne“ žymimos santrumpa *scom.* (substantivum commune), t. y. nurodoma, kad žodis, ta reikšme vartojamas, yra bendrosios giminës. Kyla klausimas, ar tai tikslinga. Viena kuria reikšme žodis gali būti taikomas ir vyriškos, ir moteriškos giminës asmenims, bet dėl to žodžio giminë, rodos, nepasikeičia. Iš tinkamai suformuluoto reikšmës aiškinimo (apie... žmogų) būtų matyti, kad tokios žodžio reikšmës vartojamos, kalbant ir apie vyriškos, ir apie moteriškos giminës asmenis, o pažyma *scom.* turëtų būti dedama tik prie tų daiktavardžių, kurie tikrai yra bendrosios giminës.

Kalbant apie perkeltinę žodžio reikšmę, negalima pamiršti, kad metaforiškai gali būti pavartotas ne tik atskiras žodis, bet ir žodžių junginys. Laisvuose junginiuose vartojami žodžiai yra atskiri leksiniai vienetai, turintys kiekvienas savo leksinę reikšmę, o perkeltine reikšme pavartotas žodžių junginys leksikalizuojasi, tampa lyg vienu žodžiu. Tokį junginį sudarantys žodžiai tëra „potencialūs“ žodžiai, jie nebeturi savo tikrosios reikšmës, nes jų reikšmë palenkta viso junginio reikšmei. Čia susiduriame jau ne su atskiرو žodžio reikšme, o su frazeologinio junginio, kaip tam tikro leksinio vieneto, reikšme. Frazeologijos pateikimo žodyne klausimas yra platus ir sudëtingas. Čia jis liečiamas tik todėl, kad kartais pasitaiko neaiškumų dėl perkeltine reikšme pavartotų žodžių junginių vietos žodyno straipsnyje.

„Lietuvių kalbos žodyne“, pradedant III-ju tomu, frazeologinius junginius stengiamasi pateikti pagal dabartinius leksikografijos teorijos reikalavimus, bet pasitaiko dar atvejų, kai i frazeologiniame junginyje pavartotą

žodį žiūrima kaip į laisvą, perkeltine reikšme pavartotą žodį. Pavyzdžiui, duodama žodžio *kalvarija* perkeltinė reikšmė 'sunkus gyvenimas ar darbas', kuri iliustruojama tokiais sakiniais: Turkijoje armėnų gyvenimas — tai nepabaigiami kalvarių keliai Šlč. Eisma į juodąją kalvarią (*durpių kasti*) Šts. Tačiau iš iliustracinių pavyzdžių nematyti, kad žodis *kalvarija* turėtų perkeltinę reikšmę 'sunkus gyvenimas' ar 'sunkus darbas' — tokia reikšmė išskyla tik iš junginių *kalvarių keliai* ir *juodoji kalvarija*. Ištraukus iš šių frazeologinių junginių vieną jų komponentą — žodį *kalvarija* ir pateikus žodyno straipsnyje naują jo reikšmę 'sunkus gyvenimas ar darbas', iškreipiama ne tik žodžio *kalvarija* semantika, bet ir pačių frazeologinių junginių reikšmė. Lygiai taip pat netikslu pateikti nelaisvus, perkeltine reikšme pavartotus žodžių junginius kaip perkeltinio žodžio vartojimo iliustracinius pavyzdžius. Imkime kad ir tokį pavyzdį:

kilsnóti,-ója,-ójo 1. K iter. dem. **kelti; kiloti, kilsčioti:** ... Vaikas kilsnoja rankas į viršų rš. || prk.: Jau nuo seno vieni daugiau, kiti mažiau kilsnojo galvas (*nerimo*) rš. ...

Sakinyje „Jau nuo seno vieni daugiau, kiti mažiau kilsnojo galvas“ perkeltine reikšme pavartotas ne žodis *kilsnoti*, o visas junginys *kilsnoti galvas*. Šis junginys gali būti vartojamas ir tiesiogine reikšme (pvz., vaikas kilsnoja galvą), bet, pavartotas metaforiškai, jis turi visai naują reikšmę 'nerimti, bruzdėti'. Jeigu pateiktame pavyzdyje perkeltine reikšme būtų pavartotas tik žodis *kilsnoti*, iškiltų klausimas, kokio žodžio vaizdingas pakaitas jis yra, kokį emociniu požiūriu neutralų žodį jis čia pakeičia. Atsakyti į tokį klausimą negalima, nes čia toks vaizdingas pakaitas yra ne vienas žodis *kilsnoti*, o junginys *kilsnoti galvas*, kuris pakeičia abstraktesnės reikšmės žodį *nerimti*.

Taigi ir po lygiagrečių ženklo, ir po reikšmės numerio duodama pažyma prk. rodo vieno žodžio vartojimą perkeltine reikšme, o perkeltine reikšme vartojamiems frazeologiniams žodžių junginiams išskirti „Lietuvių kalbos žodyne“ vartojamas trikampio ir rombo ženklas.

IŠVADOS

1. Žodis vartojamas perkeltine reikšme, norint kurio nors reiškinių emociniu požiūriu neutralų pavadinimą pakeisti vaizdingu, ekspresyviu, tam tikrą emocinį toną turinčiu žodžiu.

2. Perkeltinė žodžio reikšmė yra šalutinė-išvestinė kurio nors žodžio reikšmė.

3. Perkeltine reikšme vartojamų žodžių vaizdingumas, emociingumas, meninis poveikis nėra visais atvejais vienodai ryškus. Tai priklauso pirmiausia nuo to, kiek perkeltinė žodžio reikšmė kalboje paplitusi, kaip dažnai ji vartojama.

4. „Lietuvių kalbos žodyne“ skiriamas perkeltinis žodžio vartojimas ir perkeltinė žodžio reikšmė.

5. Perkeltinis žodžio vartojimas — tai vaizdingi, ekspresyvūs kurios nors žodžio reikšmės pritaikymo tam tikrai situacijai atvejai. Jiems būdingas metaforos gyvumas, ryšio su tiesiogine žodžio reikšme — vaizdo

pagrindu glaudumas. Perkeltinio žodžio vartojimo atvejai „Lietuvių kalbos žodyne“ dedami po tiesioginės žodžio reikšmės iliustracinių pavyzdžių už lygiagrečių ženklo ir pažymos prk. Perkeltinio žodžio vartojimo atvejai skirtinguose kontekstuose vis skirtingi, todėl jie aiškinami iliustraciniuose pavyzdžiuose skliausteliuose.

6. Kai perkeltinis žodžio vartojimas kalboje paplinta, įsigali, žodžio taikymo ir derinimo su kitais žodžiais sritis paplatėja, atsiranda nauja žodžio reikšmė, kuri žodyne pateikiama kaip savarankiška perkeltinė reikšmė. Jos metaforiškumas, ryšys su tiesiogine žodžio reikšme dar jaučiamas, nors dėl dažno, įprasto vartojimo gali būti ir blankesnis. Tokių žodžio reikšmių vaizdingumas gali ir visai išnykti, t. y. reikšmė gali netekti charakterizuojamosios funkcijos ir tapti tiesiogine-nominatyvine žodžio reikšme. Žodyne tais atvejais pažyma prk. nebededama.

7. Perkeltinių žodžio reikšmių vietą žodyno straipsnyje nulemia jų ryšio su tiesiogine žodžio reikšme akivaizdumas: kai tas ryšys aiškiai matomas, perkeltinė žodžio reikšmė dedama tuoj po tos tiesioginės žodžio reikšmės, kuri yra vaizdo pagrindas, o kai tokį ryšį nustatyti sunku, perkeltinė reikšmė dedama po visų kitų žodžio reikšmių.

8. Reikia skirti perkeltine reikšme pavartotą žodį nuo perkeltine reikšme pavartoto frazeologinio žodžių junginio. Pirmuoju atveju „Lietuvių kalbos žodyne“ vartojama pažyma prk., o antruoju atveju — trikampio ir rombo ženklai.

ПЕРЕНОСНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА И ВЫДЕЛЕНИЕ ИХ В «СЛОВАРЕ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА» АН ЛИТОВСКОЙ ССР

С. Ю. КЕЗИТЕ

Резюме

Вопрос употребления слова в переносном смысле тесно связан с проблемой полисемии слова, с семантической разработкой словарной статьи, с правильным отражением в словаре объективной языковой действительности.

В «Словаре литовского языка» выделяется переносное употребление и переносное значение слова, как качественно различные явления. Основанием для выделения переносного употребления прямого значения слова является его особая экспрессивность, эмоциональность, близость к опорному прямому значению слова, а также более узкое его применение. Переносное употребление слова выделяется двумя вертикальными чертами (||) и сопровождается пометой prk. (переносно).

Случаи переносного употребления слова, закрепившиеся в языке, более распространенные, устойчивые в различных контекстах, в «Словаре литовского языка» выделяются как отдельные значения новой цифрой и пометой ргк., которая ставится перед толкованием значения слова.

Так как «Словарь литовского языка» не является по своим задачам нормативным, но и не имеет цели описывать каждый встречаемый в речи факт своеобразного использования слова, в настоящей статье рассматривается вопрос отбора индивидуально-авторского метафорического применения слова и даются некоторые указания, касающиеся более объективного подхода к этому вопросу.

В статье приводятся более трудные случаи помещения в словарной статье переносных значений слова, связанные с особенностями литовского языка и имеющие прямое отношение к специфике «Словаря литовского языка».
